

Branko Banović, Jelena Ćuković, Miloš Milenković

EKONATIVIZAM I APROPRIJACIJA ZELENE POLITIKE: KONTROVERZE U VEZI SA OTVARANJEM RUDNIKA LITIJUMA RIO TINTO U LOZNICI I PRESTANKOM RADA TERMOELEKTRANE PLJEVLJA

SAŽETAK

U članku se tumače nalazi uporedne etnografske studije o sociokulturnim implikacijama najavljenog otvaranja rudnika litijuma Rio Tinto u Loznici u Srbiji i gašenja termoelektrane Pljevlja u Crnoj Gori. U oba konteksta, koji su kontinuirano na ivici velike društvene konfrontacije, narativ je vođen populizmom zasnovanim na poricanju nauke s jedne strane i ekonativizmu sa druge. Uočava se snažan narativni nabo koji je argument odgurnuo od konvencionalnog skupa ciljeva zelene politike – očuvanja životne sredine, pacifizma, poštovanja ljudskih i manjinskih prava – u nacionalističko-apokaliptični idiom, inače uobičajen u srpskom i crnogorskom društvu. Stavljanje na stranu potlačenih/proučavanih tipična je tehnika antropologije kao kulturne kritike. Naša strategija istraživanja zasnovana je na pretpostavci da se kulturno-kritički ciljevi ne moraju ostvarivati kulturno-kritičkim sredstvima, pa smo se odlučili da umesto toga uključimo zainteresovane strane, pristup koji je već doveo do izvesnog uspeha u uporedivim slučajevima zapaljivih društvenih sporova kao što su međuetnički razdori u pogledu očuvanja kulturnog nasleđa manjina. Međutim, takav rezultat se u ovoj situaciji pokazao nemogućim, dok su nalazi dosadašnjih etnografskih istraživanja prilično sumorni. Zelena politika je danas ugrožena stalnim nacionalističkim prisvajanjem, baš kao što su liberalni, demokratski i proevropski ciljevi bili predmet nacionalističkog prisvajanja od ranih 2000-ih u uzaludnom pokušaju da se prilagode duboko retradicionalizovanom društvu. U dogledno vreme, antikorporativno koketiranje sa ekonativističkim narativom, koji u javnosti proizvodi antirazvojne posledice, trebalo bi da uzme u obzir činjenicu da dovodi u pitanje ne samo razvoj već i osnovne ciljeve Otvorenog društva.

KLJUČNE REČI

razvoj, populizam, ekonativizam, zelene politike, rudarenje, Zapadni Balkan, *inkluzija stejkholdera*, antropologija, Rio Tinto, Termoelektrana Pljevlja, Otvoreno društvo

Branko Banović, Univerzitet u Beogradu, Etnografski institute SANU: branko.banovic@ei.sanu.ac.rs
Jelena Ćuković, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Institut za etnologiju i antropologiju: jelena.cukovic@f.bg.ac.rs
Miloš Milenković, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odeljenje za etnologiju i antropologiju: milmil@f.bg.ac.rs

Uvod

Ovaj tekst izlaže nalaze prve faze istraživanja „Izrada smernica za uključivanje aktera koji nedostaju pri osmišljavanju i sprovođenju javnih politika u oblasti zaštite životne sredine: komparativno antropološko istraživanje Loznice i Pljevlja“, izvedenog u okviru programa „Srbija i globalni izazovi: ka pravednijim i demokratskim javnim politikama“, koji Fond za otvoreno društvo finansira pri Institutu za filozofiju i društvenu teoriju Univerzитета u Beogradu. Nadamo se da će u narednim tekstovima i knjizi tematici biti pristupljeno u formi prikladnoj teorijskom i društvenom značaju proučavanog problema.

Imajući na umu da je i u Srbiji i u Crnoj Gori na delu globalno uočen i istražen obrazac sprege nativizma i populizma koji nastoji da prožme celokupno društveno tkivo (Gingrich 2006; Hann 2019; Bergman 2020), u ovom istraživanju smo, kroz dve studije slučaja, posebnu pažnju obratili na uticaj te sprege na ekološku redukciju, ekstremističku apsurdizaciju i paradoksalnu etnifikaciju zelene politike. Budući da je Termoelektrana Pljevlja prva regionalna termoelektrana kojoj prethodi prestanak rada zbog potrošenih radnih sati predviđenih EU Direktivom o velikim ložištima (Directive 2001/80/EC of the European Parliament and of the Council of 23 October 2001),¹ Pljevlja, grad na severu Crne Gore, javlja se kao aktuelan i zanimljiv teren za komparativno istraživanje i razumevanje kontroverzi i konflikata srpskoj javnosti bliskih kroz medijski značajno prisutnije pitanje otvaranja rudnika jadarita u Loznici. Naime, rudnici i termoelektrane su generatori velikog broja direktnih i sa njima povezanih radnih mesta, u značajnoj meri učestvuju u prihodima državnog i lokalnih budžeta, kao i finansiranju lokalnih sportskih, kulturnih i drugih društvenih aktivnosti. Sa druge strane, radi se o velikim zagađivačima koji predstavljaju posebnu pretnju, ne samo građanima koji žive u njihovoj neposrednoj blizini, već i

1 Ratifikacijom Ugovora o osnivanju Energetske zajednice (2005/2006), zemlje regiona Zapadnog Balkana preuzele su obaveze na smanjenju učešća sagorevanja uglja u proizvodnji električne energije. U Izveštaju Sekretarijata energetske zajednice koji problematizuje praćenje energetske tranzicije navodi se da bi više blokova u termoelektarnama na ugalj trebalo da bude zatvoreno zbog usaglašavanja sektora proizvodnje električne energije sa pravilima EU Direktive o velikim ložištima (Direktiva o velikim ložištima određuje limite za emisije sumpor-dioksida (SO₂), azotnih-oksida (NO_x) i prašine iz postojećih elektrana, ali ujedno omogućava ugovornim stranama Energetske zajednice da izuzmu pojedina velika ložišta iz režima primene EU direktive – preciznije da od januara 2018. godine, do decembra 2023. godine mogu da rade ukupno najviše 20.000 sati. Tenzije na lokalnom nivou posebno nose predviđanja o mogućem ukidanju velikog broja direktnih i indirektnih radnih mesta, nužnim migracijama i velikom ekonomskom slomu grada koji je svoj razvoj bazirao na sirovinskoj orijentaciji. Više o kontroverzama u vezi sa mogućim prestankom rada TE Pljevlja videti u: Tomović 2021.

mного šire. Kako je sagorevanje uglja i dalje dominantan oblik proizvodnje električne energije u zemljama Zapadnog Balkana, u javnosti se već duže vreme otvaraju brojna pitanja koja se tiču budućnosti termoelektrana na ugalj i ukupnih efekata koje bi energetska tranzicija ostavila na život u lokalnim sredinama u kojima ovi privredni giganti rade i ostvaruju profit. Uz pretpostavku da slične konflikte možemo očekivati i prilikom problematizovanja budućnosti ostalih termoenergetskih blokova na ugalj, ali i drugih investicija upitnih po pitanju zaštite životne sredine, jedan od ciljeva ovog istraživanja jeste da analizira ekološke i ukupne društvene tenzije koje prate razvojne projekte zasnovane na sirovinskoj orijentaciji, kao i da ponudi smernice za uključivanje aktera koji nedostaju pri osmišljavanju i sprovođenju javnih politika u oblasti zaštite životne sredine.

Antropologija rudarenja predstavlja glavni teorijsko-metodološki okvir istraživanja. Osnovni uspeh ovog težišta istraživanja, koje od skoro počinje da gradi svoju akademsku nišu delovanja sastoji se u tome što je naizgled isključivo ekonomsko-političku ili ekspertsku temu uspela u javnosti, akademskim krugovima i ekspertskim telima da nametne kao – sociokulturnu temu od prvorazrednog značaja. Antropologija rudarenja analizira kako se, u različitim sociokulturnim kontekstima, „trošak“ eksploatacije mineralnih resursa – ključnog izvora korporativnog razvoja – mora sagledati i kao sociokulturni trošak. U pitanju je stil bavljenja naukom koji ciljano ne postavlja granicu između „čisto“ naučnog i primenjeno-naučnog rada. Analizirajući „ekstraktivizam“, odnosno savremeni trend ubrzanog iscrpljivanja prirodnih bogatstava posebno tokom poslednjih decenija, kada su mnoge vlade liberalizovale ovaj proces, antropologija rudarenja proučava uticaj ekonomskog razvoja na društvenu promenu, ali i savetuje o tome kako izbeći da ekološka devastacija bude praćena i socijalnom.² U sklopu socijalne devastacije, nismo se fokusirali na već istražena i zagovarana pitanja u vezi sa ekonomijom i ekologijom, već na do danas neprepoznati sociokulturni trošak ekstraktivizma – žrtve koje populizam nanosi sami temeljima Otvorenog društva.

Budući da ekstrakciji ruda i mineralnih sirovina pristupamo kao kompleksnom socio-kulturnom procesu, etnografsko istraživanje, kao metodološki postupak putem koga antropolozi dobijaju najveći broj primarnih podataka, pokazuje se posebno relevantnim u prepoznavanju i razumevanju tenzija u vezi sa zaštitom životne sredine koje uobičajeno prate razvojne projekte čiji je fokus na sirovinskoj orijentaciji. Iz iskustva antropološkog terenskog rada poznato je da se različite društvene napetosti istraživaču

² Čitalac zainteresovan za antropologiju rudarenja kao polje istraživanja može da počne od: Ballard, Banks 2002; Matošević 2011; Jacka 2018.

ukažu „neplanirano“, tačnije u onim svakodnevnim situacijama koje ne podrazumevaju formalne istraživačke aktivnosti (intervjui, grupni intervjui, fokus-grupe), stoga smo i pristupili kampanjama etnografskih istraživanja u Pljevljima, kao i u lozničkim selima Kozjak, Gornje Nedeljice, Korenita, Brezjak, Tršić i Gornji Dobrić. Koristeći autoritet akademske pozicije i proverenu otvorenost i poverenje koje građani na terenu iskazuju prema etnologima/antropologima, u istraživanju smo takođe testirali model pregovaranja i usaglašavanja gledišta i interesa zainteresovanih strana tokom samog istraživanja. Namera ovog pristupa karakterističnog za primenjeniu i akcionu antropologiju bila je razviti smernice koje bi bile primenjive i na druge slične situacije.

Pseudonauka i eko-nativizam u retradicionalaizovanom društvu

Ono što su antropolozi predviđali pre dve decenije (Gingrich 2006) nedavno je potvrđeno (Hann 2019; Bergman 2020) – novi oblici nacionalizma mešaju nativizam i populizam. Za razliku od modernih nacionalističkih projekata koji su koristili nauku, tehniku i tehnologiju za revolucionaran razvoj društva, gradeći bolnice i škole, unapređujući univerzitete, privredu i državnu upravu u ime nacije i njenog razvoja na temeljima znanja, savremeni nacionalisti zasnivaju svoju politiku na podilaženju pseudonaučnim pa i antinaučnim trendovima u javnosti, parazitirajući na „narodu“, a ne njegovoj naučnoj, medicinskoj ili političkoj eliti, kao nosiocima promena.

Takođe je naglašeno da je neophodno pozicionirati „populizam“ i „liberalizam“ u konkretne kontekste ukoliko se žele izbeći generalizacije (Brunbauer, Haslinger 2017; Lampe, Brunnbauer 2020). Hajdemo, onda, da vidimo u kom kontekstu se odvijaju naši istraženi slučajevi. Opšta populacija je retradicionalizovana (Naumović 1998, 2008). Širom bivše Jugoslavije mladi su fokusirani na „iskonske“ resurse soptstva, žive živote koji su radikalno drugačiji od života njihovih roditelja. Ne radi se samo o skupom stanovanju, lošijem pristupu zdravstvenoj zaštiti ili nedostatku mogućnosti da se konzumira visoka kultura *in vivo*. Oni su rekolketivizovani, u sklopu trenda povratka etnocentrizma na velika vrata. Školu doživljavaju kao teret, kao mesto i vreme u kojem ne mogu da uče o „pravoj“ istoriji, umesto toga upijajući interpretacije ekstremista sa interneta. U takvom političkom kontekstu, identitetski preduzetnici slobodno obnavljaju kolektivne (na Balkanu pretežno etnoreligijske) identitete (Pratto et al. 2017; David 2019; Bizumić, Monaghan, Priest 2020; Trošt, Mandić 2021).

Ono što posebno zabrinjava jeste činjenica da mladi uglavnom nemaju razvijenu svest o tome šta se dešavalo u vreme pre njihovog rođenja ili

kada su bili mala deca. Slave ratne zločince kao nacionalne heroje, etničko čišćenje vide kao neizbežno, prisilnu mobilizaciju kao legitimnu, planiranu pauperizaciju stanovništva od strane političkih i ekonomskih elita kao posledicu „stranog faktora“ – i pokazuju poverenje uglavnom u crkve i armije svoje zemlje u istraživanjima javnog mnjenja (Lavrič, Tomanović, Jusić 2018; Čeperković, Gaub 2018; Vidal, Bertran 2020; Perry 2015).

Iako u zamahu, alternativni populizam nigde u Evropi nije uspeo da postane dominantna politička snaga koja, bilo uopšte ili dugoročno, usmerava društveni razvoj. To ne znači da možemo da se opustimo i trljamo ruke zadovoljni izbornim rezultatima. Zato što su posledice populizma fundamentalne i štetno je dnevno-politički ih redukovati na pojedinačne izborne cikluse. Kao posebno važan nalaz u ovom kontekstu izdvaja se sprega poricanja nauke i ekspertskeg znanja sa jedne, i ekonativizma, sa druge strane. U kontekstu našeg istraživanja, redukcija zelene politike na ekološka pitanja javlja se kao posebno štetna posledica sprege nativizma i populizma, jer se time u korist „zaštite naše prirode i životne sredine“ iz javnog diskursa eliminisani ljudska i manjinska prava, socijalna pravda, antiratna politika i drugi podjednako važni elementi zelene politike (kao da društveni odnosi, međunarodni odnosi i kulturne politike ne čine tu „životnu sredinu“, biologistički redukovanu na način na koji je, recimo, redukovan i Kovid; Milenković 2021).

Kontroverze u vezi sa zaštitom životne sredine koje po pravilu prate razvojne projekte sirovinске orijentacije odvijaju se u društvenom kontekstu koji odlikuju: nerazumevanje činjenice da je ekonomska promena tokom evropeizacije istovremeno i kulturna (Milenković 2010), izrazito podeljeno društvo (Vranić 2019), zarobljena država (Pavlović 2022), što bi se moglo reći i za opoziciju, zarobljeni mediji (Kmezić 2018), disfunkcionalni kapitalizam (Bartlett 2021), krah mehanizama države bagostanja (Perišić 2016), nedoslednost primene evropskih standarda u domenu zaštite životne sredine (Milenković, Pešterić 2021), porast udela fundamentalističkih političkih stavova koji mogu prerasti u ekstremizam (Perry 2019), udruživanje antikorporativnih i eko-nacionalnih pokreta (Rajković 2020), disfunkcionalnost kontrole državne pomoći (Milenković 2019), kao i postepeno opadanje nivoa prava i sloboda nakon perioda njihovog relativnog poštovanja (Hellmeier *et al.* 2021).

Na ovakav društveno-politički nadovezuje se i kulturni kontekst, a nje ga odlikuju: retradicionalizacija (i običajna i kognitivna), sprega folklorne i kvazimoderne isključivosti (oličene u ruralno-urbanom kontinuumu narodne medicine i *new age*-a), populizam (oličen u sprezi negatorstva nauke, nepoverenja u ekspertske znanje i široke rasprostranjenosti teorija zavere u opštoj atmosferi post-istine), otpori reindustrijalizaciji (ponovna apoteoza

seljaštva kao mitopolitičkog stuba nacije), i isključenost većine stanovništva iz ekonomije znanja. Sa navedenim u korelaciji su i nalazi istraživanja iz medija koji značajno redukuju složenost u istraživanju analiziranih slučajeva, parcijalno prenose stavove zainteresovanih strana, a medijska slika često sugerše da se „razvoj“ i „zdrav život“ nužno međusobno isključuju. U smislu dnevno-političke dinamike, radi se duboko ispolitizovanim slučajevima, u okviru kojih se stručna pitanja zamagljuje „nacionalnim“ i „sudbinskim“ temama. Imajući na umu sve prethodno navedeno, povezanost ekoloških sa manjinskim i mirnodopskim ciljevima javlja se kao posebno važan aspekt autentične zelene politike koji je potrebno očuvati u izazovnom društveno-političkom i kulturnom kontekstu. Naš istraživački pristup zasniva na opredeljenju da kulturno-kritičke ciljeve nije neophodno ostvarivati kulturno-kritičkim sredstvima. Inkluzija *stakeholdera* je u situacijama zapaljivih društvenih konflikata već dovela do izvesnih uspeha,³ što kreira osećaj kritičke nade u vezi s „odlepljivanjem“ zelene politike od nacionalizma i povratak proklamovanim ciljevima koji su u velikoj meri preklapljeni s fundamentalnim ciljevima Otvorenog društva⁴.

Rio Tinto i oblast Jadra

*Rio Tinto Group*⁵ je multinacionalna rudarska kompanija koja je druga u svetu po proizvodnji gvozdene rude, bakra, dijamanta, zlata i uranijuma (Hotten 2007). U Srbiji je zainteresovana za eksploataciju rude litijuma i bora, koje su 2004. godine otkrili geolozi *Rio Sava Exploration d.o.o.* (srpske ćerke firme).⁶ Iz kompanije tvrde da je, zbog visoke koncentracije litijuma i bora po toni iskopane rude, Jadar rangiran kao jedno od najznačajnijih ležišta litijuma na svetu. Očekivanje je da će jadarit (litijum-natrijum-borosilikatni mineral) naći široku primenu u proizvodnji velikih baterija za električna vozila, kao i u skladištenju obnovljive energije, a da će borati biti iskorišćeni u proizvodnji opreme za obnovljivu energiju (poput solarnih

3 FOD je kroz projekte civilnog društva koji se oslanjaju na etnološko-antropološka istraživanja, već značajno doprinela inkluziji *stakeholdera* u domenu inkluzivnog istraživanja i zaštite nematerijalnog kulturnog nasleđa manjina. Videti: Milenković, Filipović 2017; Milenković et al. 2020.

4 <https://www.fosserbia.org/What>.

5 Osnovana je 1873.godine, na obalama reke Rio Tinto u Andaluziji. Kompanija radi na šest kontinenata u oko 35 zemalja, ima 47.500 zaposlenih, vodi 60 operacija i projekata sa 2.000 kupaca i kontroliše bruto imovinu od 81 milijarde dolara širom sveta. Rio Tinto je podeljen u četiri preduzeća: aluminijum, bakar i dijamanti, energija i minerali kao i rude gvožđa. Vidi na: <https://www.riotinto.com/en> (pristupljeno 11.12.2021.)

6 Izraz kojim se sami opisuju. Vidi na: <https://poslovi.infostud.com/poslodavac/rio-sava-exploration-d.o.o./6299?#o-kompaniji> (pristupljeno 15.01.2022)

panela i vetroturbina). U vreme sprovedenog terenskog istraživanja na veb sajtu kompanije pisalo je da je u projekat uloženo ili opredeljeno 450 miliona američkih dolara, da bi se na istom mestu kasnije pojavio podatak da su od jula ove godine uložili 2,4 milijarde američkih dolara⁷. Zbog posledica koje ostavlja na okolinu, poslovanje kompanije je na lošem glasu. U tom kontekstu, najtransparentniji primer do sada je odluka vlade Norveške da se odrekne akcija Rio Tinta i zbog zabrinutosti za životnu sredinu zabrani dalja ulaganja ove kompanije (Wheelan 2008).

U Memorandumu o razumevanju, koji je Vlada Republike Srbije potpisala sa kompanijom, izražena je spremnost da se obezbede sve neophodne dozvole za rudnike i preradu ruda litijuma.⁸ Iako Memorandum u zakonskom smislu nije obavezujući, on pokazuje jasnu nameru da se toj kompaniji omogući efikasna eksploatacija litijuma u Srbiji. Vlada je takođe istakla da je u cilju efikasnog sprovođenja postupka izdavanja dozvola za rudnike i preradu ruda, spremna da preduzme mere osiguranja koordinacije između organa i institucija na državnom i lokalnom nivou. Na jesen 2021. godine pokrenuta je serija velikih ekoloških protesta širom Srbije; kako bi umirila protestante, Vlada je u decembru iste godine odlučila da suspenduje dva ključna zakona koji bi pomogli kompaniji da pokrene rudnik litijuma u zapadnoj Srbiji. Konačno, u januaru 2022. godine ukinuti su svi akti između države i kompanije, a kroz segmentiranu promenu narativa došlo se do „stavljanja tačke na Rio Tinto“ (Stevanović, Vujić 2022).⁹ Ekološki aktivisti, iako zadovoljni, vest su primili uz dozu skepse, smatrajući da se umesto jedne na Rio Tinto stavljaju „tri tačke“ dok ne prođu parlamentarni, predsednički, kao i lokalni izboru (u Beogradu, Boru i više opština) planirani za 3. april. Kako bi se osiguralo dejstvo trenutne odluke vlasti, ekološki aktivisti zahtevaju da se uvede zabrana istraživanja litijuma i bora u trajanju od najmanje dvadeset godina. U vreme rada na projektu, pitanje rudnika bilo je u žiži javnosti, a u javnosti najglasniji su glasovi onih koji su partijski, politički angažovani (Beta 2022a, Beta 2022b).

7 Ovaj podatak može se pronaći na naslovnoj strani veb sajta kompanije Rio Tinto. <https://www.euronews.rs/srbija/politika/27731/premierka-brnabic-dostavila-redakciji-euronews-srbija-memorandum-o-razumevanju-vlade-srbije-i-rio-tinta-iz-2017-godine/vest> (pristupljeno 15.01.2022.)

8 Više o memorandum videti u (Euronews Srbija 2021.): <https://www.euronews.rs/srbija/politika/27731/premierka-brnabic-dostavila-redakciji-euronews-srbija-memorandum-o-razumevanju-vlade-srbije-i-rio-tinta-iz-2017-godine/vest> (pristupljeno 19.10. 2022)

9 Posle višegodišnjih protesta ekoloških aktivista i dela stručnjaka, koji su kulminirali krajem prošle godine blokadama saobraćajnica i mostova, Vlada Srbije je 20. januara stopirala projekat *Jadar* i poništila sva dokumenata sa kompanijom Rio Tinto (Stevanović, Vujić 2022).

Da bi razumeli kompleksnost kontroverzi koje se u vezi sa zaštitom i očuvanjem životne sredine generišu povodom otvaranja rudnika jadarita, etnografsko istraživanje u ovom radu je, pored ekoloških aktivista, uključilo i meštane lozničkih sela obuhvaćenim projektom „Jadar“. ¹⁰ U julu 2021. godine kroz istraživanje iz oblasti etnoekologije, izvršeni su intervjui sa lokalnim stanovništvom u vezi sa rudnikom litijuma, čije se postavljanje u dolinu reke Jadar najvaljivalo više od deceniju. Etnografska građa u ovom istraživanju podrazumala je preko dvadeset dubinskih intervjua, sa pripadnicima lokalne zajednice, različitih zanimanja i životne dobi, koji su se ticali njihovog odnosa sa neposrednom okolinom, prirodom i kulturnim nasledem. Pripreme za teren sugerisale su da su stanovnici Loznice i okolnih sela, naročito onih koji su direktno pogođeni izgradnjom rudnika ujedinjeni u mišljenju da do ekstrakcije rude ne treba da dođe. Na terenu smo ipak zatekli nešto kompleksiju situaciju.

Iako su stavovi meštana u vezi sa otvaranjem rudnika raznoliki, većina njih ističe bojazan da se neće na adekvatan način obezbediti sigurnost zaštite životne sredine i da se radi o prevelikom ekološkom riziku. Odgovori su varirali od mesta do mesta. Pojedinci na koje bi planirana eksploatacija jadarita direktno uticala bili su istovremeno i najobavešteniji o projektu i najviše protiv njega. Radi se dominantno o stanovnicima sela koji su ostali na svojim imanjima, pre svega u selu Gornje Nedeljice. Oni osećaju snažan pritisak okoline, jer se njihov život već dugo vremena odvija u svojevrsnoj liminalnoj fazi. Tako, ukoliko ovu tranziciju predstavimo kao obred prelaza, ¹¹ gde bi prethodno poljoprivredna zajednica bila pretvorena u rudarsku, slika ne bi bila potpuna. Naime, ovom kraju rudnici i fabrička postrojenja nisu nepoznanica (rudnik olova i antimona Zajača, HI Viskoza Loznica), a poljoprivreda prosečnom stanovniku služi za lične potrebe i ne donosi dodatne prihode. Većina ispitanika bila je zainteresovana za radna mesta koja su manje neizvesna od poljoprivrede, stočarstva i tržišta. Stoga je deo stanovnika (najpre u pomenutom selu Gornje Nedeljice) prodao svoja imanja kompaniji Rio Tinto na samom početku njihovog rekognosciranja terena.

¹⁰ U istraživanju (prikupljanju i sistematizaciji građe) su učestvovalе studentkinje treće godine: Anđelka Živojinović, Bojana Perković i Dejana Stošić, kao i studentkinje i student sa četvrte godine Katarina Mikljan, Vidosava Stefanović i Vladimir Virijević. Zahvaljujući njihovom angažovanju prikupljen je značajan material i urađene su prve analize i interpretacije od kojih su neke izložene u ovom radu. Istraživanje je izvršeno u Loznici, kao i u okolnim selima Kozjak, Gornje Nedeljice, Korenita, Brezjak, Tršić i Gornji Dobrić.

¹¹ Još 1909. godine francuski antropolog Arnold Van Genep predložio je razumevanje kulturnog života kao procesa tranzicije iz statusa u status, koji je omogućen kroz različite ritualne prakse. Nakon gubljenja prvobitnog statusa, a pre no što se preuzme neki drugi, pojedinac, grupa ili zajednica nalaze se u liminalnoj međufazi, za koju se vezuju najveće nelagodnosti društvenog života (Van Genep 2005).

Postoji nekoliko aktera kojih se ovaj svojevrsan obred prelaza tiče: meštani (koji nisu homogena grupa, već se grubo mogu podeliti na pristalice i protivnike najavljene promene statusa), država koja je pre početaka ekoloških protesta bila katalizator promene, i sama kompanija. Naše zapažanje na terenu govori o podeljenosti mišljenja stanovništva – u različito pozicioniranim mi/oni odnosima bujaju narativi o izdaji, časti i analogije sa ratovima i nacionalnim mitovima.

Na početku obratimo pažnju na ispitanike koji su pristalice rudnika. Radi se o meštanima okolnih sela koja nisu u toj meri pogođena prostornim planom kompanije, koji žive u lošim ekonomskim uslovima i koji suštinski ne osećaju pripadnost razjedinjenoj zajednici. Stariji meštanin sela Tršić koje je radni vek proveo radeći u „Viskozi“, a sada u penziji obrađuje zemlju za svoje potrebe, samo je jedan od prenosnika narativa o terminalno bolesnoj zajednici. Bolest su za njega korumpirani čelnici lokalne zajednice, pojedinci na pozicijama moći za koja pravila ne važe i od kojih zajednica ne može da se izleći. U tom narativu „mi“ su ljudi koji su poštovali pravila, koji su pošteno radili, a „oni“ su pojedinci koji su se izdvajali na bilo koji način, te je u ovom diskursu nevažno da li je u pitanju pripadnik vladajuće stranke ili opozicioni ili ekološki aktivista. Istovetni narativ mogu imati i oni koji nisu pristalice, ali nisu ni protivnici predloženih promena, već su potpuno indiferentni ne znajući kojoj strani da se priklone i suštinski ne verujući da iko radi za njihovu dobrobit.

Ispitanici koji su protiv izgradnje rudnika su ili aktivisti ili podržavaju neku od inicijativa. Važno je reći da ni pružaoci otpora nisu sasvim ujedinjeni, a ono što ih navodno razlikuje jeste stepen političkog karaktera njihove organizacije. Ova grupa ljudi živi u neposrednoj okolini terena na kojem je predviđena izgradnja rudnika i planirano odlaganje otpada u procesu ekstrakcije rude. Njihovi životi u potpunosti su zavisni od ishoda događaja i svako ko ne zauzima isti stav u kontekstu ovih događanja okarakterisan je kao izdajnik. Narativ o ratnoj situaciji izgradio se u pejzažu napuštenih, razmontiranih kuća i zapuštenih dvorišta. Borba kao glavni motiv u odgovorima ovih ispitanika odnosi se na državu, na korporacije, na druge aktiviste i na sugrađane koji nisu uopšte ili nisu u dovoljnoj meri uzeli učešće u borbi na pravoj strani. Predmet borbe nisu samo osnove ljudske egzistencije: voda, vazduh i zemljište, već i nacionalni identitet, lokalni identitet, predačko nasleđe otelovljeno u čuvenom fenomenu ognjišta bez kojeg muškarci, žene i deca ovog kraja mogu skapati u smislu kao što bi skapali recimo bez vode.

Postavljanje rudnika u oblast Jadra, iako primarno nije samo ekološko pitanje, već i pitanje uzurpiranja lokalne zajednice. Dodatno, javnost nema mogućnost da kreira jasnu sliku o poledicama ekstrakcije rude, jer takvog

zvaničnog izveštaja nema. U toj situaciji sigurnije je zauzeti negativan stav. Uzmimo kao primer izjavu premijerke od pre nekoliko meseci u kojoj tvrdi da po zakonu nije moguće reći „ne“ investitoru koji je uložio sredstva u istraživanje i pronašao ono što je tražio, osim ako procena uticaja na životnu sredinu ne pokaže da će posledice biti loše. Sada, kada je „na Rio Tinto stavljena tačka“, a iz Vlade poručuju da je takva volja naroda, opet nije jasno kako su zaobišli razmatranje uticaja na životnu sredinu.¹² Rio Tinto je naručio studiju od različitih naučnih ustanova u Republici Srbiji, ali te studije takođe nisu objavljene jer je potpisan ugovor o poverljivosti.¹³ Kako sama ekstrakcija izgleda, šta podrazumeva i koje su njene posledice meštani su saznavali sporadično od stručnjaka i različitih interpretatora u medijima, kroz njihove posete itd. U tom smislu opasnost je na neki način obavijena velom tajne i, kao što je već rečeno, ne preti samo kvalitetu vode i vazduha, životu flore i faune, već i kulturnom, nacionalnom i lokalnom identitetu. U razgovoru sa ispitanikom koji je pokazivao sečenje šuma zabeležili smo formulaciju da sečom stabala u šumi „nestaje Srbije i srpstva“. U tom narativu povezuje se dužnost prema precima i dužnost prema potomcima da se imanja sačuvaju. Narativ je dopunjen elementima verovanja u elemente prokletsva koje će stići izdajnike, kao i nagrade koja će dočekati istrajne. Kao dokaz prilažu brojne nesreće koje su se dogodile onima koji su svoje kuće i imanja prodali, te da neće imati mira jer nisu stali uz interes zajednice već lični. (Ove tvrdnje ogledaju se u sledećim diskursima: „Tolike godine smo opstajali i kroz ratove pobeđivali. Neće jedan Rio Tinto da nas otera sa naše dedovine. Nismo mi mekani“, „Nećemo dozvoliti da nam truju zemlju“, „Ovde su naši dedovi došli, mi odavde ne idemo“, „Kako ćemo da idemo na groblje ako Rio Tinto blokira puteve?“, „Mi ne damo našu zemlju“, „Prodao je kuću, ali je stavio zastavu. On je lažni Srbin.“)

Životna sredina je decenijama u ovom kraju, kao i u drugim krajevima Srbije, izložena ekološkim problemima, kontaminaciji i degradiranju kroz manja postrojenja, neodgovarajućem crpljenju prirodnih bogatstava, neodgovornom krčenju šuma, nezaiteresovanosti za pošumljavanje, kao i neodgovarajućem odlaganju i uništavanju otpada. Da li bi bilo maliciozno primetiti da se po istom principu i to može nazvati „srpstvom“ ili bar negativnim i štetnim nematerijalnim kulturnim nasleđem? U ovoj, dakle, nezadovoljnoj zajednici postoji problem, ali ne postoji konsenzus oko same formulacije problema pa samim tim ni oko njegovog rešenja.

12 Više videti u: Beta 2022a.

13 O kontroverzama u vezi sa ugovorom o poverljivosti videti u: Ilić Mirković 2021; Redakcija Luftika 2021.

Gašenje TE Pljevlja

Pljevaljska kotlina osobena je po tome što ima visok potencijal za akumuliranje zagađujućih materija u prizemnom sloju atmosfere. Naime, česta pojava temperaturnih inverzija u zimskim mjesecima uzrokuje zadržavanje polutanata koji su proizvod sagorevanja fosilnih goriva neposredno iznad tla, što dovodi do pojave visokih koncentracija zagađujućih materija u najnižim slojevima, a što je detaljno elaborirano u *Informaciji o stanju životne sredine za 2020. godinu* Agencije za zaštitu životne sredine Crne Gore (Informaciji o stanju životne sredine za 2020. godinu 2020: 16–41). Iako tragovi rudarenja u pljevaljskom kraju sežu u daleku prošlost, ova industrijska grana tek od Drugog svjetskog rata počinje sistematski i ubrzano da se razvija. Zbog potrebe za sigurnijim energetske izvorom i imajući na umu do tada utvrđene rezerve uglja u pljevaljskom kraju, Republika Crna Gora sredinom sedamdesetih godina pristupa izgradnji TE Pljevlja. Od stavljanja u pogon 1982. godine, ovaj najveći energetske izvor Crne Gore, u zavisnosti od različitih faktora koji utiču na proizvodnju i distribuciju električne energije, čini trećinu, polovinu, a nekad i dve trećine ukupne proizvodnje električne energije u Crnoj Gori.

Etnografski materijal prikupljen u Pljevljima može se podeliti u dva segmenta. Prvi segment odnosi se na materijal prikupljen u više faza istraživanja sprovedenih dominantno u zimskim mjesecima u periodu od 2015. do 2019. godine. Naime, u cilju utvrđivanja načina na koji ekološki problemi prožimaju odnos prema naciji i identitetu, glavni fokus istraživanja bio je na narativima koji problematizuju isključenost Pljevalja iz ostatka Crne Gore, a u kojima se snažno prepliću identitetska i ekološka pitanja. Istraživački materijal obuhvatao je sve one elemente koji nastaju kao produkt dubinskog etnografskog pristupa koji podrazumeva dugotrajni život u proučavanoj zajednici i sistemsko dokumentovanje svakodnevnog života i ponašanja. Pored strukturisanih dubinskih intervjua sprovedenih sa ekološkim aktivistima, predstavnicima političkih partija, administrativnim radnicima i „običnim“ građanima, istraživački materijal predstavljali su i oni komentari građana koji se odnose na postavljene istraživački problem, a koji nisu nastali u toku strukturisanih intervjua, već iz svih onih situacija koje se odnose na svakodnevnu uključenost u život zajednice. Drugi deo etnografskog materijala produkt je strukturisanih dubinskih intervjua sa četvoro istaknutih i prepoznatljivih lokalnih ekoloških aktivista i jedanaest aktivista različitih političkih partija koje deluju u Pljevljima. Istraživački materijal takođe su predstavljali komentari građana koji se odnose na postavljene istraživački problem, a koji su prikupljeni kao rezultat

povremene uključenosti u život zajednice u periodu od avgusta 2021. do januara 2022. godine.

Kada su u pitanju diskursi koji problematizuju odnos Pljevljaka prema iskopavanju uglja i njegovom sagorevanju za potrebe proizvodnje električne energije, treba imati na umu da oni nekada uključuju elemente ranijih historijskih epoha, identitetske kontroverze karakteristične za savremenu Crnu Goru, kao i brojne druge momente koji na manifestnom nivou nisu u direktnoj vezi sa pitanjima zaštite životne sredine. Na početku, sumirajmo etnografski materijal prikupljen u periodu 2015-2019, kada problemi sa zagađenim vazduhom dostižu vrhunac. Istraživanje je pokazalo da među Pljevljacima vlada nepodeljen osećaj nepravde da su Pljevlja i oni sami podneli najveću žrtvu razvoja industrije u Crnoj Gori, a da državni autoritetu nikada nisu u dovoljnoj meri uvažili žrtvu koju podnose. Na stvaranje osećaja nepravde posebno utiče široko rasprostranjeno uverenje da se tek minimalan deo novca koji se generiše iskopavanjem uglja i njegovim sagorevanjem za potrebe proizvodnje električne energije vrati u Pljevlja, a sve je to praćeno uverenjem da posebno upadljiva nebriga državnih autoriteta vlada po pitanju razumevanja i saniranja štetnih posledica koje velika i kontinuitrana zagađenost vazduha ostavlja na zdravlje ljudi. Dalje, višedecenijska sirovinska razvojna orijentacija uslovlila je uverenje da ljudi u Pljevlja dolaze isključivo za profitom vezanim za eksploataciju rude, pri čemu se u kontinuitetu zanemaruje i nedovoljno vrednuje bogata kulturna baština grada i status koji su Pljevlja imala u prošlosti.

Objašnjavajući ovaj fenomen, jedan od naših informanata, poznati pljevaljski ekološki aktivista izjavio je: „Ja imam osećaj da ovo nije grad, već samo teritorija iz koje uzmeš što ti treba, uništiš i odeš“. Osvrćući se na činjenicu da usled fokusa na sirovinsku orijentaciju ni Pljevljaci sami ne cene prirodna i kulturna bogatstva i tradiciju koje njihov grad poseduje, kao i da u gradu vlada odsustvo želje za unapređenjem položaja, informant dobro upućen u pitanja energetike imao je zanimljivu opasku: „U sirovinskim mestima i ljudi postaju sirovina“. Ovaj osećaj nepravde posebno je izražen u diskursima koji problematizuju odnos centar–periferija, tačnije kroz razmatranje mesta i statusa Pljevalja u Crnoj Gori, kao i kroz narative koji problematizuju odnos prema glavnom gradu Crne Gore, Podgorici.

Deo ispitanika smatrao je da centralne vlasti Crne Gore namerno kažnjavaju Pljevlja i Pljevljake za nedovoljnu lojalnost Crnoj Gori, činjenicu da su Pljevljaci na referendumu o državnom pravnom statusu Crne Gore većinski glasali protiv nezavisnosti, kao i zbog činjenice da su Srbi najbrojniji narod u Pljevljima. Među Srbima vlada uverenje da se uz javno ispoljen srpski identitet ne može zaposliti u Rudniku uglja i Termoelektrani. Neka da se u diskursima žali što su Pljevlja 1913. godine pripala Crnoj Gori, a ne

Srbiji, kao što je to bio prvobitni plan. Prateći ove diskurse, kažnjavanje se vrši kroz upadljivo odsustvo razvojnih i infrastrukturnih investicija u Pljevljima, kroz začuđujuću nebrigu za stanje životne sredine i posledice koje zagađenost vazduha ostavlja na lokalnu populaciju, kroz imenovanje ljudi sa strane na važne funkcije u Pljevljima, kao i kroz odsustvo pljevaljskih kadrova na važnim državnim funkcijama. U Pljevljima vlada mišljenje da Podgorica značajan deo razvoja duguje električnoj energiji proizvedenoj u Pljevljima, a posebno se apostrofira električna energija koja je po povlašćenim cenama u kontinuitetu isporučivana Kombinat alumijuma Podgorica (KAP). Takođe se često naglašava da je „rudničkim novcem“ građen značajan deo infrastrukturnih objekata ne samo u Crnoj Gori nego i u drugim mestima nekadašnje Jugoslavije. Između ostalog, sredstvima Rudnika uglja građen je i SC „Morača“ u Podgorici i dvorana „Tivoli“ u Ljubljani. Imajući sve to na umu, posebnu frustraciju lokalnog stanovništva stvaraju etiketiranja Pljevljaka sa pogrđnim prizvukom koja se mogu čuti u Podgorici (*irvasi, stojiseri, severnjaci, momci iz garavog sokaka*), kao i agresivne šale na njihov račun.

Da li je čist i zdrav vazduh prestao da bude bitan?

Etnografsko istraživanje sprovedeno u više intervala od avgusta 2021. do januara 2022. godine rezultiralo je značajno drugačijim nalazima. Naime, ukazivanje na zagađenost vazduha, zahtevi za hitnim reakcijama države i lokalne uprave radi saniranja ekološkog stanja, adresiranje krivice prema Termoelektrani, Rudniku uglja i državnim institucijama, isticanje negativnog naboja prema centralnim vlastima i Podgorici – više ne dominiraju privatnim diskursima niti su istaknuta obeležja lokalnog političkog života u poznom jesenjem i ranom zimskom periodu. Utvrđene visoke vrednosti štetnih materija prestale su da budu motiv za politički ili društveni aktivizam. Čak su i najistaknutiji lokalni ekološki aktivisti skloniji da diskutuju o problemima u kojima bi se Pljevlja našla prestankom rada Termoelektrane i da razmišljaju o perspektivama budućeg razvoja grada, nego da se beskompromisno bore za čist i zdraviji vazduh. Intenziviranje rasprava o budućnosti Termoelektrane, političke promene koje su se desile u međuvremenu, ali i energetska kriza u Evropi, uslovili su velike promene u odnosu prema glavnim zagađivačima i državnim vlastima, kao i skoro potpuno odsustvo društvenog i političkog aktivizma u borbi za bolji kvalitetet vazduha.

Da bi se ovaj fenomen shvatio zanimljivo je obratiti pažnju na širi politički kontekst unutar koga se problematizuje pitanje zagađenog vazduha u dva različita perioda (2015-2019 i 2021/22). Naime, u prethodnim istraživanjima (2015-2019) vladalo je široko uverenje da članovi i simpatizeri Demokratske

partije socijalista (DPS) i njegovih koalicionih partnera, zbog straha od centrale u Podgorici, ne smeju da protestuju protiv zagađenog vazduha u gradu u kome žive – a argumenti koji idu u prilog čistog vazduha i saniranja ekoloških problema nosile su posebno veliku moralnu težinu („Da li je moguće da im ne smeta ni zagađen vazduh“, „Ako mi ne možemo da imamo konsenzus oko vazduha, oko čega ćemo onda imati konsenzus“, „Važnija im je partija od vazduha“, „Zagađen vazduh udišu i oni isto koliko i ja, ali oni ne smeju da dignu glas“, „Truju im decu, a oni ćute“, „Važniji im je posao na Rudniku od dece“, „U stanju su da ćute i da se truju samo da bi ih neko iz Podgorice potapšao po ramenu“). Razgovor sa ispitanicima koji su tada bili deo lokalne uprave i sa nekim od aktivista DPS-a pokazao je da su bili veoma svesni zagađenosti vazduha u Pljevljima i posledica do kojih zagađenost dovodi, ali da je iskazivanje bunta bilo politički obojeno, zbog čega su odbijali da se priključe protestima i drugim vidovima javnog iskazivanja bunta.

Istraživanje za potrebe tekućeg projekta uslovalo je razgovor sa delom istih ispitanika, ali u promenjenim okolnostima. U tom kontekstu interesantan je dijalog koji je vođen sa dva ispitanika tada bliskih DPS-u: „Neka si me podsetio na te proteste. Tvrdio sam da se radi o političkim protestima. Gledaj sad ovo (uzima telefon i nakon nekog vremena na pretraživaču nalazi tekst sa konferencije Demokratskog fronta (DF) na kojoj su najavljeni protesti u decembru 2014. godine i pokazuje mi fotografiju sa konferencije)... Nakon osvajanja vlasti, svi sa ove fotografije zaposlili su se ili na Rudniku ili u EPCG... Kao što vidiš, tekst saopštenja čitao je sadašnji direktor EPCG. Pored njega je sadašnji pomoćnik izvršnog direktora Rudnika. Iza njih se nalazi sadašnji sekretar Rudnika... Dakle, svi su zauzeli pozicije baš u ovim kompanijama.“ Drugi ispitanik je dodao: „Tada su se svi gušili u magli, ekološki aktivisti su svuda komentarisali da je stanje alarmantno i da se svi u Pljevljima pogušismo, ljudi su masovno izbacivali fotografije magle na fejsbuk uz komentare da se gušimo i da se potrovasmo... Danas nema ništa od toga“.

Ovde prezentovani dijalog javlja se kao dobar uvod u razumevanje jednog od aspekata drastične promene diskursa kojima se problematizuje zagađen vazduh u Pljevljima, a koji je u vezi sa političkim kontekstom. Naime, već je istaknuto da je analiza diskursa prikupljenih od 2015. do 2019. godine jasno pokazala da je iskazivanje negodovanja i protesta povodom zagađenog vazduha obuhvatalo i sublimiralo brojne druge tenzije sa lokalnog nivoa. Neke od istaknutijih bile su: osećaj nepravde zbog odnosa centralnih vlasti prema Pljevljima; kontrola zapošljavanja u Rudniku uglja i Termoelektrani i generisanje osećaja među Srbima u Pljevljima da su zbog iskazanog identiteta diskriminirani prilikom zapošljavanja i napredovanja u ove dve kompanije; nezadovoljstvo kadrovskom politikom kojom su na

upravljačka mesta ove dve kompanije više puta imenovani ljudi iz Podgorice, odnosno Nikšića; snažna politička profilacija kompanija. Ove, ali i druge notitrane tenzije diskursima koji problematizuju zagađen vazduh davale su karakter protesta protiv vladajućih partija na državnom nivou (a koje su u periodu od kraja 2014. godine do danas vladajuće partije i na lokalnom nivou). Kako je nakon parlamentarnih izbora održanih 30. avgusta 2020. godine došlo do promene vladajućih struktura na državnom nivou, u upravljačka tela i menadžment Rudnika uglja i Termoelektrane izabrani su kadrovi aktuelne vladajuće većine (dominantno DF i Demokrate), čime je splasnuo ili čak u potpunosti prestao najveći deo političkih i identitetskih tenzija koje su se u proteklom periodu generisale ispod negodovanja i protesta povodom zagađenog vazduha.

U trenutnom političkom kontekstu, mnogi od ranijih diskursa su deplasirani. Partije čiju su predstavnici nekada upravljali Rudnikom uglja i Termoelektranom danas su u opoziciji, sada se Srbi zapošljavaju u Rudniku uglja i Termoelektrani, na čelnim pozicijama su Pljevljaci, očekivanje je da će ove kompanije sada više ulagati u Pljevlja. Ove izmenjene političke okolnosti čine da su diskursi o zagađenom vazduhu lišeni dotadašnjih političkih i identitetskih tenzija. Interesantan fenomen zapažen pred sam kraj istraživanja je da se klatno nacionalnih tenzija okreće na drugu stranu. Naime, kako su u upravljačkim strukturama ove dve kompanije predstavnici političkih partija koje ne podržava bošnjačka populacija, informanti veruju da će u budućnosti Bošnjaci biti diskriminirani prilikom zapošljavanja („Priča se da su zaposlili preko četristo ljudi i samo jednog muslimana, ako još osvoje lokalnu vlast reci nam ti gde se možemo zaposliti“).

Sledeći bitan momenat za razumevanje promene načina na koji se diskutuje pitanje zagađenog vazduha u Pljevljima jeste intenziviranje rasprava o budućnosti Termoelektrane u Pljevljima i široko rasprostranjeno uverenje da je neizvesno koliko dugo će još raditi, kao i strah od ekonomskih posledica koje bi usledile prestankom rada TE. Među građanima je rasprostranjena bojazan da zbog višedecenijske sirovinske orijentacije u razvoju grada, Pljevlja nisu u mogućnosti da se prilagode razvojnim orijentacijama bez uglja, tako da su ekonomske i egzistencijalne teme dobile primat u odnosu na one koje se tiču ekologije i zagađenog vazduha. I najistaknutiji pljevaljski ekološki aktivisti svesni da bi sa prestankom rada TE u pitanje bila dovedena budućnost Pljevalja, pa ni njihove aktivnost ne karakteriše beskompromisna borba za čist i zdraviji vazduh.

Razgovori sa pljevaljskim ekološkim aktivistima ukazali su da, i pored razlika u pristupima, u njihovim narativima dominira nekoliko aspekata u kojima se slažu: lokalni ekološki aktivizam je u zamiranju, svest o opštem interesu je na veoma niskom nivou, vrlo je teško baviti se ekološkim

aktivizmom u gradu u kome mnogo porodica ekonomski zavisi od glavnih zagađivača, ekološke teme instrumentalizuju različiti akteri, glasovi profesionalaca se ne čuju, smatraju da Pljevlja imaju budućnost i bez eksploatacije uglja, kao i da je dugotrajna ekstremna sirovinaska orijentacija učinila da ogromna većina građana živi u ubedenju da Pljevlja nemaju budućnost bez eksploatacije uglja. Smatraju da se Pljevlja teško mogu prilagoditi životu bez uglja („Za Pljevlja se zakasnilo“), a ne veruju u toplifikaciju („Da mi je rođeni otac na čelu EPCG, ne bih mu verovao“).

Ekonativizam i apropijacija zelene politike

Bilo da se radi o već nastalim posledicama (Pljevlja) ili onim za koje se veruje da će tek uslediti (Loznica), interpretacija ukupnih društvenih implikacija devastacije usled iscrpljivanja rudnih bogatstava u oba slučaja zavisi od dnevnopolitičke dinamike koja oblikuje pozitivne, odnosno negativne konotacije. U oba slučaja izostanak ekeperetskog znanja u debati stvara širok prostor za instrumentalizaciju ekoloških pitanja u različite svrhe i čini da se realne ili pretpostavljene opasnosti devastacije životne sredine tumače u identitetskom i nacionalnom ključu (što je i osnovni mehanizam populizma kada je reč o drugim spornim drupšvenim pitanjima).

U kontekstu otvaranja rudnika Rio Tinto, meštani su uskraćeni za autoritativnu i zvaničnu studiju o uticaju investije na životnu sredinu, pa informacije o tome sporadično dobijaju od stručnjaka ili interpretatora u medijima. U kontekstu Pljevalja nedostaje studija koja bi sveobuhvatno, kvalitativno i kvantitativno procenila uticaj ekstremno zagađenog vazduha na zdravlje stanovništva Pljevalja (Kojičić 2021), tako da je otvoren prostor da građani sami pokušaju pretpostaviti tu vezu. Stoga je ovo istraživanje detektovalo brojne diskurse koji učestalo obolevanje od kancera objašnjavaju upravo zagađenim vazduhom.

Odsustvo eksperetskih studija u značajnoj meri uslovlilo je dalju ispreplitanost ekoloških, sa identitetkim, kulturnim i nacionalnim pitanjima, čime se značajno širi teren za njihovu političku instrumentalizaciju. U kontekstu kotroverzi u vezi sa otvaranjem rudnika Rio Tinto ističe se da opasnost ne preti samo prirodi, već i nacionalnom, lokalnom i kulturnom identitetu. Čuvanje porodičnih imanja nekada je predstavljeno kao dužnost i prema precima i prema potomcima, a verovanje je dodatno potkrepljeno elementima prokletstva koje će stići one koji prodaju svoja imanja i nagrade koja će dočekati istrajne. Kada su u pitanju Pljevlja osobenost društveno-istorijskog konteksta uslovlila je da crnogorski identitet nikada nije postao ukorenjen u Pljevljima, stoga se javlja drugačiji vid preplitanja ekološkog, identitetskog i kulturnog. Dok u Loznici imamo narative koji seču stabala povezuju

sa „nestajanjem Srbije i srpstva“, u Pljevljima nisu detektovani diskursi koji problematizuju „zagađenje crnogorskog vazduha/vode/zemlje“, već upravo suprotno – na „Crnu Goru“ se adresira kivica za ekološku devastaciju Pljevalja, tako da istraživančki uzorak obiluje diskursima u kojima se problematizuje nepravedan odnos centralnih vlasti prema Pljevljima, naročito kada su u pitanju državne ekološke, zdravstvene i razvojne razvojne politike. U ovim diskursima centralne vlasti nose brojne negativne konotacije i uglavnom se oslovljavaju kao „Crna Gora“ ili „Podgorica“.

Nalazi etnografskog istraživanja u Pljevljima ubedljivo potvrđuju dnevno-političku i partijsku dinamiku rasprava o statusu životne sredine. Naime, političke promene koje su se desile 2020. godine uslovile su velika pomeranja u odnosu prema glavnim zagađivačima i državnim vlastima, kao i skoro potpuno odsustvo društvenog i političkog aktivizma u borbi za bolji kvalitetet vazduha. Nakon promene vlasti na državnom nivou upadljivo je smanjen interes javnosti za ekološke teme. Mit o ekološkoj devastaciji kao posledici vlasti DPS u Crnoj Gori sklonjen je iz javnog diskursa nakon što su identične prakse preuzete od strane koalicije koja ju je zamenila na vlasti. Energetske kompanije u Pljevljima se i dalje prepoznaju kao najveći resurs za zapošljavanje aktivista i glasača političkih partija koje kontrolišu njihova upravljačka tela i menadžment. Identitetske tenzije usled rasprostranjenog uverenja da je identitet jedan od opredeljujućih faktora prilikom zapošljavanja u Rudniku uglja i Termoelektrani nastavljaju da se i dalje generišu, s tim što se, nakon promene vlasti na državnom nivou, klatno tenzija premešta sa srpske na bošnjačku populaciju.

Dve studije slučaja takođe ukazuju da su ekonomski razvoj i zaštita životne sredine u koliziji, kao i da lokalno stanovništvo odbija da prihvati model strateške nerazvijenosti u cilju očuvanja životne sredine. Istraživanje u selima u okolini Loznice pokazuje da je većina ispitanika bila zainteresovana za radna mesta koja su manje neizvesna od samostalnog nastupanja na tržištu poljoprivrednih i stočarskih proizvoda (deo stanovnika sela Gonje Nedeljice prodao je svoja imanja kompaniji Rio Tinto na samom početku njihovog rekognosciranja terena). S tim u vezi je razbijanje mita o seljaku koji živi održivo, u skladu sa prirodom, jer je etnografsko istraživanje pokazalo potpuno izobičajenje etnobotaničkih i etnozooloških znanja, kao i činjenicu da veliki broj ispitanika ne vidi vrednost u poljoprivredi niti revnosno vodi brigu o životnoj sredini (zapaljene gume, otpad). U slučaju Pljevalja, mogući prestanak rada Termoelektrane retko se problematizuje kao šansa za saniranje zagađenosti vazduha i posledica koje ona produkuje, već gotovo isključivo u kontekstu pritisaka koje dolaze iz Evrope i koje se smeštaju u kontekst obaveza koje Crna Gora treba da ispuni prema institucijama Evropske Unije i Evropskoj energetskoj zajednici. U celokupnom

istraživanju nisu detektovani unutrašnji odnosno izvorno pljevaljski diskursi koji prestanak rada Termoelektrane, a samim tim i značajno umanjeno (ako ne i potpuno zamiranje) aktivnosti na iskopavanju uglja, problematizuju u kontekstu dolaska do čistijeg vazduha i zdravije životne sredine. Na lokalnom nivou široko je rasprostranjeno uverenje (gotovo na nivou konsenzusa) da Pljevlja nemaju budućnost bez eksploatacije uglja, što se objašnjava isključivom sirovinskom orijentacijom na kojoj se dugo vremena zasniva razvoj grada. Ovo rasprostranjeno uverenje parališe lokalni ekološki aktivizam i akcije na smanjenju sagorevanja uglja. Etnografski nalazi iz Pljevalja pokazuju da je borba za čist vazduh u nekim medijski eksploatisanim slučajevima bila motivisana porastom ličnog životnog standarda (prodajom zemlje zagađivaču), kao i da je ekološki aktivizam kod nekih pojedinaca zamirao kada bi zagađivač zaposlio članove njihovih porodica.

Zaključak

Ovo istraživanje, čiji su zaključci izneti u februaru i martu na skupu održanom na Institutu za filozofiju i društvenu teoriju na kome su predstavljani rezultati projekta „Srbija i globalni izazovi: ka pravednijim i demokratskim javnim politikama“, a u sklopu panela „Zaštita životne sredine i klimatske promene“, kao i u javnopolitičkoj analizi za ediciju „Trg“, dakle pre predsedničkih i parlamentarnih izbora 2022. godine – potvrđuje da u siromašnom društvu alternativni populistički ekonativistički narativ nema potencijal da se takmiči sa dominantnim populističkim razvojnim narativom. Rezultati istraživanja ukazuju na to da narativ globalnog antikapitalističkog ekonativizma, manifestan u slučaju Rio Tinto u Srbiji, a latentan u slučaju Termoelektrane Pljevlja u Crnoj Gori, ne pokazuje potencijal za uspeh kada je suprotavljen dominantom nacionalnom razvojnom narativu. Potonji je već apsorbovao i kosmopolitizam, inače karakteristična za zelene politike u Evropi (u ovom slučaju kroz nesvrstani idiom kosmopolitizma na jugoslovensko – srpsko-crnogorski način) i zadržao kontrolu nad nacionalnim idiomom (u ovom slučaju nad standardnim nacionalističkim i populističkim idiomom koji je postao dominantan, standardni vid socijalne kulture duboko retradicionalizovane populacije). Kada su u pitanju Pljevlja, isključiva upućenost na sirovinsku razvojnu orijentaciju, uslovlila je potpuno odsustvo razvojne vizije koja se ne bi zasnivala na eksploataciji uglja, kao i široko rasprostranjeno uverenje da Pljevlja bez uglja nemaju perspektivu. Apropijacija ekoloških pitanja od strane opozicionih (dominantno desnih) političkih partija i njihova kontinuirana podrška ekološkom aktivizmu, uslovlila je upadljivo umanjen interes za ekološka pitanja i skoro potpuno zamiranje lokalnog ekološkog aktivizma nakon što su te partije

preuzele vlast. Bez obzira na promenu vladajućih struktura, nastavljeno je sa praksama koje su do tada bile u prvom planu kritika.

Imajući na umu prethodno navedene rezultate, akteri koji pretenduju na pozicioniranje zelene politike u srpski politiki mejnstrim, kao i akteri koji su spremni da podrže takve napore, treba da se zamisle nad obiljem političkih grešaka na srpskoj političkoj sceni koje su vodile jasnim ideološkim posledicama u skorijoj istoriji. Liberalne, demokratske i proevropske stranke iz 1990-ih i 2000-ih, odnosno njihove naslednice iz 2010-ih i ove decenije, izgubile su bitku za razvojni narativ i odavno ga ne kontrolišu, uprkos relativnom uspehu u periodu 2000-2003. Proces kojim danas sveđočimo je sličan – kao što su liberalna, demokratska i proevropska agenda u pokušaju da se prilagode retraditionalizovanom društvu, u kojem je nacionalizam standardni idiom, postale predmet nacionalističke apropijacije, i zelenoj politici preti apropijacija istog tipa koja će voditi gubljenju njene mirovne, ljudskopravne i manjinskopravne komponente. Koketiranje sa ekonativističkim narativom, koji u javnosti proizvodi antirazvojne konsekvence, u narednom periodu treba da uzme u obzir činjenicu da se on suprotstavlja ne samo razvoju, već i osnovnom skupu građanskih i manjinskih prava koja leže u srži same ideje Otvorenog društva. Ukoliko se ne izvrši zaokret ka evropskiom standardu – ljudskopravnoj i mirovnoj komponentni zelene politike kao ravnopravnima onoj ekološkoj – sledeće što će biti izgubljeno biće ne samo istinsko obećanje evropskih integracija nego i sama ljudska i manjinska prava. Odneće ih „naše vode“ i sagoreće u „našem vazduhu“, u vatri „naših ruda“. Javnopolitičke preporuke s tim u vezi date su u ediciji „Trg“ (Banović, Milenković 2022).

Literatura

- Ballard, Chris, Glenn Banks (2002), „Resource Wars: The Anthropology of Mining“, *Annual review of anthropology* 32: 287–313.
- Banović, Branko, Miloš Milenković (2022), „Na šta mislimo kada kažemo... Ekonativizam, antiekspertski populizam i apropijacija zelene politike u Srbiji“, u: Srđan Prodanović, Ivica Mladenović i Jelena Vasiljević (ur.) *Edicija Trg*, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Bartlett, Will (2021), „The Yugoslav Successor States: From Self-Management Socialism to Political Capitalism“, u: Wladimir Andreff (ur.) *Comparative Economic Studies in Europe*, Cham: Palgrave Macmillan, str. 279–296.
- Bergmann, Eirikur (2020), *Neo-Nationalism: The Rise of Nativist Populism*. Cham: Springer Nature.
- Beta (2022a), „Kreni-promeni: Protesti do zabrane istraživanja bora i litijuma“, *Portal O21* [Online], <https://www.O21.rs/story/Info/Srbija/295730/Kreni-promeni-Protesti-do-zabrane-istrazivanja-bora-i-litijuma.html>, (pristupljeno 11. avgusta 2022.)

- Beta (2022b), „Kokanović: Tražili smo od Brnabić zakon o trajnoj zabrani istraživanja litijuma“, *NI* [Online], <https://rs.nlinfo.com/vesti/kokanovic-trazili-smo-od-brnabic-zakon-o-trajnoj-zabrani-istrazivanja-litijuma/>, (pristupljeno 11. avgusta 2022.)
- Bizumic, Boris, Conal Monaghan, Daniel Priest (2020), „The Return of Ethnocentrism“, *Political Psychology* 42: 29–73.
- Brunnbauer, Ulf, Peter Haslinger (2017), „Political Mobilization in East Central Europe“, *Nationalities Papers* 45(3): 337–344.
- Čeperković, Marko, Florence Gaub (2018), *Balkan Futures: Three Scenarios for 2025*, Paris: European Union Institute for Security Studies.
- David, Lea (2019), „Historical Narratives as Foundations for Ethnicized Identities: ‘Facing the Past’ Encounters in the Western Balkans and in Israel/Palestine“, *East European Politics* 35(4): 415–432.
- Directive 2001/80/EC of the European Parliament and of the Council of 23 October 2001 on the limitation of emissions of certain pollutants into the air from large combustion plants. U Official Journal of the European Communities L 309 Volume 44, 27/11/2001 P. 0001 – 0021, [Online] https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv%3AOJ.L_.2001.309.01.0001.01.EN-G&toc=OJ%3AL%3A2001%3A309%3ATOC, pristupljeno 24.9.2021. godine.
- Euronews Srbija (2021), „Premijerka Brnabić dostavila redakciji Euronews Srbija Memorandum o razumevanju Vlade Srbije i Rio Tinta iz 2017. godine“, *Euronews Srbija* [Online], <https://www.euronews.rs/srbija/politika/27731/premierka-brnabic-dostavila-redakciji-euronews-srbija-memorandum-o-razumevanju-vlade-srbije-i-rio-tinta-iz-2017-godine/vest>, (pristupljeno 14. avgusta 2022.)
- Gingrich, Andre (2006), „Neo-nationalism and the Reconfiguration of Europe“, *Social Anthropology* 14(2): 195–217.
- Hann, Chris (2019), „Anthropology and Populism“, *Anthropology Today* 35(1): 1–2.
- Hellmeier, Sebastian (2021), „State of the World 2020: Autocratization Turns Viral“, *Democratization* 28(6): 1053–1074.
- Jacka Jerry K. (2018), „The Anthropology of Mining: The Social and Environmental Impacts of Resource Extraction in the Mineral Age“, *Annual Review of Anthropology* 47: 61–77.
- Bergmann, Eirikur (2020), *Neo-Nationalism: The Rise of Nativist Populism*, Cham: Springer Nature.
- Hotten, Russel (2007), „A History of Rio Tinto“, *The Telegraph* [Online], <https://www.telegraph.co.uk/finance/2811968/A-history-of-Rio-Tinto.html>, (pristupljeno 24. januara 2022.)
- Ilić Mirković, Milena (2021), „Dekan Biološkog: Studija o Rio Tintu je tajna“, *Nova.rs* [Online], <https://nova.rs/vesti/drustvo/dekan-bioloskog-studija-o-rio-tintu-je-tajna/>, (pristupljeno 12.02.2022.)
- Informaciji o stanju životne sredine za 2020. godinu (2020), Ministarstvo ekologije, prostornog planiranja i urbanizma Crne Gore. Agencija za zaštitu životne sredine [Online] <https://epa.org.me/wp-content/uploads/2021/11/Informacija-o-stanju-zivotne-sredine-za-2020.-godinu.pdf>, (pristupljeno 12.01.2022.)
- Kmezić, Marko (2018), „Captured Media: Limitations and Structural Hindrances to Media Freedom in Serbia“, *Review of Central and East European Law* 43(4): 457–482.

- Kojičić, Jovan (2021), „*Zdravlje, ali (ne) za sve – zdravstvene politika 2003-2021**“, Podgorica: Fakultet za državne i evropske studije i Sindikat doktora medicine Crne Gore.
- Lampe, John R., Ulf Brunnbauer (prir.) (2021), *The Routledge Handbook of Balkan and Southeast European History*, London and New York: Routledge.
- Lavrič, Miran, Smiljanka Tomanović, Mirna Jusić, „Youth Study Southeast Europe 2018/2019“ [Online], <https://library.fes.de/pdf-files/id-moe/15274-20190408.pdf>, (pristupljeno 14. decembra 2021.)
- Matošević, Andrea (2011), *Pod zemljom. Antropologija rudarenja na Labištini u XX. stoljeću*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
- Milenković, Marko (2010), „The Adoption of European Standards in the Sphere of Economic Law and (Anticipated) Cultural Change in Serbia“, *Etnoantropološki Problemi / Issues in Ethnology and Anthropology* 5(1): 111–135.
- Milenković, Marko (2019), *State Aid Control in Serbia*, Milano: Cedam Kluwer.
- Milenković, Marko, Milica Pešterić (2021), „Transition to Electricity from Renewables in Line with the EU Standards in Serbia: Integration With (Out) Membership and Inconsistent Implementation“, u: Matuš Mišić, Veronika Oravcová (ur.) *From Economic to Energy Transition*, London: Palgrave Macmillan Cham, str. 515–543.
- Milenković, Miloš, Danijela Filipović (prir.) (2017), *Ka očuvanju nematerijalnog kulturnog nasleđa Bošnjaka u Republici Srbiji*, Beograd: Nova vizija, Etnološko-antropološko društvo Srbije.
- Milenković, Miloš et al. (2020), *Smernice za zaštitu nematerijalnog kulturnog nasleđa u etnički mešovitim regijama*. Priboj: Udruženje Nova vizija, Ženska inicijativa.
- Milenković, Miloš (2021), „Isključeni i ignorisani, po običaju... O izostanku upotrebe društveno-humanističkog pristupa u državnom odgovoru Republike Srbije na Kovid-19 u svetlu Lisabonske deklaracije o humanistici“, u: Bojan Žikić (ur.) *Kovid-19 u Srbiji*, Beograd: Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet, str. 7–18.
- Naumović, Slobodan (1998), „Romanticists or Double Insiders? An Essay on the Origins of Ideologised Discourses in Balkan Ethnology“, *Ethnologica Balkanica* 2: 101–120.
- Pavlović, Dušan (2022), „How to Approach State Capture in Post-communist Europe. A New Research Agenda“, *Journal of Contemporary European Studies*, DOI: 10.1080/14782804.2022.2106951
- Perišić, Natalija (2016), „The Serbian Welfare State: A Transition Loser“, u: Klaus Schubert, Paloma de Villota, Johanna Kuhlmann (ur.) *Challenges to European Welfare Systems*, Cham: Springer, str. 647–669.
- Perry, Valery (2015), *Countering the Cultivation of Extremism in Bosnia and Herzegovina: The Case for Comprehensive Education Reform*, Sarajevo: Democratization Policy Council, [Online] http://www.democratizationpolicy.org/pdf/DPCPolicyNote_10_ExtremismandEducationinBiH.pdf, (pristupljeno 22. decembra 2021.)
- Perry, Valery (2019), *Extremism and Violent Extremism in Serbia*. Stuttgart: Ibidem
- Pratto, Felicia, Iris Žeželj, Edona Maloku et al. (prir.) (2017), *Shaping Social Identities After Violent Conflict: Youth in the Western Balkans*, Cham: Palgrave Macmillan.

- Rajković, Ivan (2020), „Rivers to the People: Ecopopulist Universality in the Balkan Mountains“, Theorizing the Contemporary, *Fieldsights* [Online], <https://culanth.org/fieldsights/rivers-to-the-people-ecopopulist-universality-in-the-balkanmountains>, (pristupljeno 14. avgusta 2021.)
- Redakcija Luftika (2021), „Biološki fakultet: Napisali smo studiju izuzetno lošu po Rio Tinto i spremni smo na posledice“, *Luftika* [Online], <https://luftika.rs/bioloski-fakultet-rio-tinto-studija/>, (pristupljeno 11. marta 2022.)
- Stevanović, Katarina, Predrag Vujić (2020), „Srbija, ekologija i Rio Tinto: „Stavili smo tačku na Rio Tinto“ – kaže premijerka Ana Brnabić, šta piše u obimnoj dokumentaciji“, *BBC* [Online], <https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-60072036>, (pristupljeno 11. marta 2022.)
- Trošt, Tamara, Danilo Mandić (prir.) (2021), *Changing Youth Values in Southeast Europe Beyond Ethnicity*, London, New York: Routledge.
- Tomović, Predrag (2021), „Termoelektrana Pljevlja: rekonstrukcija ili gašenje“, *Radio Slobodna Evropa* [Online], <https://www.slobodnaevropa.org/a/termoelektrana-pljevlja-ekoloska-rekonstrukcija/31494222.html>, (pristupljeno 28.12.2021.)
- Van Genep, Arnold (2005) *Obredi prelaza*, Beograd: Srpska književna zadruga.
- Vidal Bertran, Lurdes (2020), „Mapping the Drivers of Radicalization and Violent Extremism in MENA and the Balkan’s“, IEMed. Mediterranean Yearbook 2020, Strategic Sectors, Culture & Society [Online], <https://www.iemed.org/wp-content/uploads/2021/01/Mapping-the-Drivers-of-Radicalization-and-Violent-Extremism-in-MENA-and-the-Balkans.pdf>, (pristupljeno 26. decembra 2021.)
- Vranić, Bojan (2019), „A Clash of Myths: Populism and Ethno-nationalism in Serbia“, u: Reinhard Heinisch, Emanuele Massetti, Oscar Mazzoleni (prir.), *The People and the Nation*. London, New York: Routledge, str. 256–279.
- Wheelan, Hugh (2008), „Norwegian Fund Sells 600m Euros of Rio Tinto Shares Following Government Ban. Rio Tinto Accused of Severe Environmental Damage at World’s Largest Gold Mine in Indonesia“, *Responsible Investor*, [Online], <https://www.financite.be/sites/default/files/references/files/147.pdf>, (pristupljeno 17. januara 2022.)

Branko Banović, Jelena Ćuković, Miloš Milenković

ECONATIVISM AND APPROPRIATION OF GREEN POLITICS: CONTROVERSIES OVER THE OPENING OF THE RIO TINTO LITHIUM MINE IN LOZNICA AND THE SHUTDOWN OF THE PLJEVLJA THERMAL POWER PLANT

Summary

The article outlines the conclusions of comparative ethnographic research on the socio-cultural ramifications of the Rio Tinto lithium mine's announced opening in Loznica, Serbia, and the shutdown of the Pljevlja thermal power plant in Montenegro. In both contexts on the verge of major societal conflict, the narrative is driven by populism based on scientific denialism on the one hand and econativism on the other. There is a powerful narrative charge that has moved the debate away from the standard set of green policy aims - environmental conservation, pacifism, respect for human and minority rights - and into a nationalist-apocalyptic idiom otherwise prevalent in Serbian and Montenegrin culture. Our research strategy is based on the assumption that culturally critical goals do not have to be achieved through culturally critical means, so we decided to involve stakeholders instead, a strategy that has already resulted in some success in comparable cases of flammable social disputes such as inter-ethnic strife. However, in this case, such a goal turned out impossible to achieve, and the outcomes so far were fairly bleak. Green politics is under threat from nationalist appropriation, much as liberal, democratic, and pro-European aims have been the target of nationalist appropriation since the early 2000s in a vain attempt to adapt to a profoundly re-traditionalized society. Anti-corporate flirting with the econativist narrative, which has anti-development effects in public, should consider the fact that it calls into question not just development but also the fundamental ideals of the Open Society.

Keywords

development, populism, science denialism, econativism, green politics, anthropology, mining, Rio Tinto, TPP Pljevlja, Western Balkans, stakeholder inclusion

